

ПАВЛИШИН

Володимир Іванович — доктор геолого-мінералогічних наук, професор, завідувач відділу «Мінералогічний музей імені академіка В.І. Вернадського» Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України

ЯРОЩУК

Дмитро Андрійович — аспірант відділу «Мінералогічний музей імені академіка В.І. Вернадського» Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України

ПЕРША В УКРАЇНІ КАФЕДРА МІНЕРАЛОГІЇ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ І ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МІНЕРАЛОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ГЕОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

У статті коротко описано історію та передумови створення першої в Україні кафедри мінералогії, яку було засновано в 1834 р. у структурі Університету Святого Володимира. Проаналізовано її роль у становленні та активному розвитку мінералогічної науки в Україні. Показано, що кафедра мінералогії і геогнозії Київського університету була лідером досліджень надр України та організатором геологічної практики аж до появи в 1918 р. Української академії наук та Українського геологічного комітету.

Історія зародження в Україні мінералогічних (геологічних) організаційних інституцій, які опікувалися пошуками й дослідженнями мінеральної сировини, — питання непросте і багатоаспектне¹. Оминаючи передісторію мінералогії (до XIII ст.) і «темний» період (XIII—XVII ст.), протягом якого розвиток мінералогічних знань майже повністю припинився, почнімо з XVIII ст., коли на території нинішньої України стали проводити регулярні експедиційні дослідження її надр, які зрештою привели до відкриття покладів різних корисних копалин і заклали підвалини сучасної мінералогічної науки.

У період становлення й активного розвитку мінералогії в Україні — від початку XIX ст. і до заснування в 1918 р. Української академії наук та Українського геологічного комітету — провідну роль у цьому процесі відігравала кафедра мінералогії й геогнозії Університету Св. Володимира. Ми розглянемо, як і завдяки чому після довгого спротиву царського уряду в 1834 р. в Києві все ж виник Університет, а в його складі — кафедра мінералогії, хоча в заснованому раніше (у 1805 р.) Харківському університеті мати таку самостійну кафедру не дозволяло-

¹ Павлишин В.І., Матковський О.І., Довгий С.О. *Історія мінералогії в Україні. Від глибокої давнини до 90-х років XX ст.* Київ, 2019; Павлишин В.І., Матковський О.І., Довгий С.О. *Історія мінералогії в Україні. Від 90-х років XX ст. донині.* Київ, 2022.

ся статутом. Кафедра мінералогії з'явилася в Харківському університеті лише на 32-му році його існування, а у Львівському університеті — ще на 30 років пізніше.

Шлях до відкриття університету в Києві був дуже складним. Наведемо цитату з книги Є.В. Спекторського, присвяченої 100-річчю від дня заснування Київського університету Св. Володимира: *«Питання про університет у Києві виникло у другій половині XVIII століття, невдовзі після заснування першого російського університету в Москві. Малоросійські депутати скликані Імператрицею Катериною II законодавчої комісії клопотали про відкриття у Києві університету. Згідно з виданими у зв'язку із заснуванням міністерств у 1803 році «Попередніми правилами народної освіти», крім університетів, що вже існували в Москві, Вільно та Дерпті, і тих, що засновувалися в С.-Петербурзі, Казані та Харкові, «призначаються для університетів міста: Київ, Тобольськ, Устюг Великий та ін. в міру способів, які знайдені будуть до того зручними». На виконання цього плану П.Г. Демидов пожертвував на Київський університет велику суму грошей, а міністр народної освіти гр. Завадовський відвідав Київ для того, щоб на місці з'ясувати можливість заснування університету»².*

Про те, як зрештою вдалося обґрунтувати наукову й практичну доцільність створення в Києві університетського центру науки та освіти і залучити необхідні для реалізації цієї мети кошти, ми поговоримо далі, а спочатку розглянемо історичний контекст, на тлі якого в Україні з'явилася перша кафедра мінералогії.

У 1817 р. в Російській імперії відбулися дві значущі події: по-перше, було закрито засновану в 1632 р. Києво-Могилянську академію як світський заклад, а по-друге, засновано Імператорське мінералогічне товариство (потім — Російське мінералогічне товариство). Перша подія мала дуже негативні наслідки, оскільки призвела до значного послаблення освітньо-наукового кадрового потенціалу України

² Спекторский Е.В. *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Киев: ИПЦ Киев. ун-т, 2007. С. 5. [Репринтное воспроизведение издания 1935 г.]

Янкович де Мірієво Федір Іванович (1741—1814)

Видатний діяч у галузі народної освіти, педагог, серб за походженням; розробник та активний учасник реформ освіти в Австрійській та Російській імперіях

Князь Адам Єжи Чарторийський (1770—1861)

Польський і російський політичний діяч; міністр закордонних справ Російської імперії (1804—1806); під час польського повстання (1830—1831) очолював тимчасовий повстанський уряд; потім в еміграції просував ідею відновлення незалежності Польщі

та посилила процеси окатоличення українського народу. Друга ж подія виявилася позитивною, адже Імператорське мінералогічне товариство сприяло розвитку мінералогічних досліджень, зокрема й на території України.

Слід зазначити, що вплив інтелектуального потенціалу з України розпочався ще до закриття Києво-Могилянської академії — від 60-х років XVIII ст. вчений людина, у тому числі й вихованці Могилянки, покидали Україну, переїжджаючи здебільшого до Москви або Санкт-Петербурга. Поступово, з наростанням цих процесів, значення Києво-Могилянської академії стрімко падало. Переймаючись цією проблемою, українська громада порушила питання про заснування нових науково-освітніх закладів. Так, у «Проханні малоросійського шляхетства та старшин, разом з гетьманом, про відновлення всіляких старовинних прав Мало-

Граф Тадеуш Чацький (1765–1813)

Польський вчений у галузі історичного права, економіст, історик, діяч у сфері освіти; куратор шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній; засновник Волинської гімназії

Завадовський Петро Васильович (1739–1812)

Представник українського аристократичного роду, державний діяч Російської імперії; дійсний таємний радник, сенатор, перший у Російській імперії міністр народної освіти (1802–1810)

росії», поданому в 1764 р. Катерині II, містився заклик «завести і в Малій Росії два університети та кілька гімназій; перший з них університетів, у складі чотирьох факультетів, може бути в Києві...»³. І таких офіційних клопотань про відкриття в Україні університетів (в Києві, в Батурині) було декілька. Проте царський уряд не звертав на них уваги.

На початку XIX ст., коли в Російській імперії розгорталася освітянська реформа і з'явилося Міністерство народної освіти, питання про відкриття в Києві університету постало знову. Зокрема, на четвертому засіданні Комісії про училища 4 жовтня 1802 р. Ф.І. Янкович де Мірієво запропонував проєкт, в якому було передбачено створення в Києві університету з трьома факультетами: філософським, юри-

дичним та медичним. Однак і цього разу не так сталося, як гадалося. Польські політики та вчені дружно й категорично виступили проти, зокрема й князь Адам Чарторийський — «молодий друг» імператора Олександра I. Така позиція польських діячів пояснювалася тим, що відкриття університету в Києві заважало б досягненню їхньої стратегічної мети — відновленню Польщі в кордонах 1772 р. Одним із засобів просування цієї ідеї А. Чарторийський вважав колонізацію Правобережної України, передусім у галузі освіти.

Тадеуш Чацький, права рука Адама Чарторийського, наводив міністру народної освіти, вихованцю Києво-Могилянської академії Петру Васильовичу Завадовському аргументи щодо недоречності відкриття університету в Києві. По-перше, як наполягав він, неподалік від Києва, у Харкові, вже планується створення університету; по-друге, Київ знаходиться на території Південно-Західного краю, а отже, займає невідгідне положення для такого закладу; по-третє, місцеві мешканці, які дають пожертви на освіту, воліють, щоб викладання здійснювалося польською мовою, а цього неможливо досягти в Києві — стародавньому руському місті⁴. Міністр, який добре знав про близькі стосунки між Олександром I і Адамом Чарторийським, погодився з «переконливими документами» поляків і загальмував заснування Київського університету.

Тим часом у Адама Чарторийського з'явився неочікуваний союзник в особі управителя справ Комісії про училища Василя Каразіна, який тривалий час наполегливо і цілеспрямовано створював підґрунтя для заснування університету в Харкові. За дорученням Комісії він проаналізував подані проєкти і підготував основний документ «Визначення статуту про громадську освіту». Ми достеменно не знаємо (можливо, більше знають історики) остаточного плану реорганізації освіти, але є підстави стверджувати, що він передбачав заснування університету саме в Харкові. Врешті-решт так і сталося — в 1805 р. було відкрито Харківський

³ *Киевская старина*. 1883. № 6. С. 344.

⁴ *Історія Київського університету (1834–1959)*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1959.

університет, а розгляд справи про створення університету в Києві призупинено.

Політична ситуація кардинально змінилася після придушення польського повстання 1830–1831 рр. На зміну колонізації Правобережної України прийшла тотальна русифікація. Форпостом її мав стати майбутній Київський університет. Численні подання на ім'я царя та різні заходи, зокрема активні дії першого попечителя Київського навчального округу Єгора Федоровича фон Брадке та міністра народної освіти графа Сергія Семеновича Уварова, фактично змусили Миколу I дати дозвіл на відкриття в Києві університету в складі двох факультетів: філософського та юридичного.

Граф Уваров отримав завдання знайти кошти на утримання нового університету і зробив це впродовж тижня. Серед джерел фінансування університету значну частку становив чималий капітал, пожертвований свого часу Павлом Григоровичем Демидовим.

Принагідно слід зазначити, що славнозвісна родина Демидових залишила по собі добру пам'ять в Україні. Крім Павла Григоровича, згадаємо ще Анатолія Миколайовича Демидова, який тривалий час очолював експедицію з вивчення можливості започаткування залізного й кам'яновугільного виробництва в Донбасі. А Павло Павлович Демидов у 70-х роках XIX ст. був Київським міським головою.

Отже, відповідно до указу Миколи I, в Києві було створено Імператорський університет Св. Володимира. Урочисте відкриття університету призначили на день вшанування святого Володимира — 15 (28) липня 1834 р. Вже у перший рік діяльності університету серед 13 кафедр філософського факультету була й перша в Україні геологічна — кафедра мінералогії й геогнозії.

Виникає запитання: чому саме в цей період і чому саме в Київському університеті було вперше організовано мінералогічну кафедру? Річ у тім, що в заснованому раніше Харківському університеті кафедру мінералогії відкривати не планували. Однак для детальнішої відповіді на це запитання варто звернути увагу

**Каразін
Василь Назарович
(1773–1842)**

Український вчений, винахідник, освітній й громадський діяч; ініціатор створення в Російській імперії міністерства народної освіти; засновник Харківського університету

**фон Брадке
Єгор Федорович
(1796–1861)**

Військовий і державний діяч; сенатор, дійсний таємний радник; попечитель Київського та Дерптського навчальних округів

на деякі цікаві факти більш ніж 180-річної давнини, які так чи інакше стосуються мінералів, порід і руд України — важливих об'єктів дослідження ориктогнозії (мінералогії) й колекціонування.

Перші скупі, часто химерні й фантастичні письмові свідчення про мінеральні утворення України знаходимо в працях Геродота і Птолемея. З давніх-давен тут відомі мармури, овруцькі кварцити, пірофілітові сланці тощо, які широко використовували як будівельний та декоративний матеріал. Кіновар в Україні видобували з незапам'ятних часів і застосовували для виготовлення червоної фарби. З глибини віків походить історія мідних і залізних руд Бахмутської котловини. Відносно давнім (з XVI ст.) є також соляний промисел Тора (Слов'янська). Кам'яна індустрія в Київській Русі зародилася на території Правобережної України, де функціонували майстерні з обробки пірофіліту, який видобували в районі Овру-

**Граф Уваров
Сергій Семенович
(1786–1855)**

Державний діяч,
дійсний таємний рад-
ник, член Державної
Ради, міністр освіти
Російської імперії
(1834–1849)

**Демидов
Павло Григорович
(1738–1821)**

Вчений-природо-
знавець, фахівець з
гірничої справи, мецен-
нат; дійсний статський
радник, радник Берг-
колегії; пожертвував
велику суму грошей
на створення Київ-
ського університету

ча. Найчастіше виробили з цього мінералу вико-
ристовували для прикрашання храмів.

Більш-менш системного характеру набува-
ють геологічні дослідження надр України лише
в петровську епоху. Чутки про мінеральні ба-
гатства південних околиць Росії спонукали до
проведення експедицій для вивчення природ-
них ресурсів на цій території. Спочатку їх ор-
ганізували рудознавці Указу рудних справ
Бергколегії, згодом — науковці Петербурзької
академії наук. Результатами їхньої діяльності
на Сході України стали відкриття в 1701 р. по-
кладів кам'яної солі, в 1709 р. — срібних руд, а
в 1723 р. — кам'яного вугілля.

Початок вивчення геології центральної
частини України пов'язаний з іменем акаде-
міка Василя Федоровича Зуєва, який у праці
«Путевые заметки от Санкт-Петербурга до
Херсона в 1781–1782 годах» (1787) упер-
ше описав відкриті ним залізні руди долини

р. Саксагань — майбутнього Криворізького за-
лізорудного басейну.

Нові мінерали і руди України — залізні руди
та грязьові вулкани Керченського півострова,
вівіаніт, кил, селітру, кальцит, сидерит, гіпс,
пірит, яшму тощо — було відкрито під час ек-
спедицій І.А. Гюльденштедта (1768), К. Габліца
(1785), П.С. Палласа (1793–1794).

У 1803 р. у Санкт-Петербурзі опубліковано
працю академіка В.М. Севергіна «Записки путе-
шествия по западным провинциям Российского
государства или минералогические, хозяйствен-
ные и другие примечания, учиненные во время
поезда через оные в 1802 г.», присвячену пере-
важно землеопису, тобто мінералогії, Поділля.
Численні дані про мінерали цього краю В.М. Се-
вергін узагальнив у своїй всесвітньо відомій
монографії «Опыт минералогического земле-
описания Российского государства» (1809). За-
гальний список мінералів України на початок
XIX ст. містив уже понад 30 назв. Цей показник
для території, що становить приблизно 0,31 %
світової суші, нині має суто історичне значення,
але в усі часи така значна кількість мінералів
(для порівняння: у XVIII ст. в усьому світі було
відомо близько 100 мінералів) на досить невели-
кій території інтригувала дослідників.

З відновленням діяльності Вільнюського
університету (1803) та відкриттям Кременець-
кої (Волинської) гімназії (1805 р., з 1819 р. —
лицею) помітно активізувалося вивчення міне-
ральних ресурсів Волині й Поділля. Починаю-
чи з 1820 р., вчені цих навчальних закладів
(В. Пессер, Е. Ейхвальд, Г. Яковицький, А. Ан-
држейовський та ін.) публікують низку праць
про геологічну будову та мінерали Західної
Волині та Поділля — території, яку було за-
кріплено за ними в межах навчального округу.
Після закриття Волинського лицю більшість
його викладачів запросили на роботу до Ки-
ївського університету. Наприклад, перший
завідувач кафедри мінералогії й геогеології Ки-
ївського університету професор Степан Федо-
рович Зенович раніше читав курс мінералогії
саме у Волинському лиці.

Отже, з наведеного вище стислого історич-
ного екскурсу можна зробити висновок про

наявність в Україні на початку XIX ст. реальних передумов для створення першої кафедри мінералогії у структурі Київського університету. І тут ми знову маємо з вдячністю згадати Павла Григоровича Демидова (1738–1821), який добре знався на геологічній науці, мінералогії, гірничорудній справі, глибоко розумів значення геологічних закладів і підготовки кваліфікованих кадрів для розвитку економіки й культури країни. Здобувши фундаментальну освіту в Гетингенському університеті та Фрейберзькій гірничій академії, П.Г. Демидов як радник Бергколегії добре усвідомлював перспективність мінерально-сировинної бази України. Можливо, саме тому, розуміючи важливість підготовки геологів для дослідження надр території сучасної України, він пожертвував досить велику суму грошей на створення Київського університету з порадою впливовим особам, зокрема Федору Івановичу Янковичу де Мірієво, передбачити в структурі нового університету геологічний осередок, яким стала кафедра мінералогії й геогнозії.

Безумовно позитивну роль в організації кафедри відіграло й Російське мінералогічне товариство, яке в усі часи і в різних політичних умовах всіляко сприяло відкриттю мінералогічних осередків і поширенню мінералогічних знань.

Завдяки всім цим зусиллям перша в Україні кафедра мінералогії й геогнозії Київського університету не лише виконувала освітню функцію, а й була лідером з дослідження надр України протягом усього так званого університетського етапу (1834–1918) розвитку геології в Україні.

На завершення стисло перелічимо тільки деякі найвагоміші мінералогічні здобутки кафедри:

- у 1834–1836 рр. професор С.Ф. Зенович уперше читає університетський курс мінералогії українською мовою, за що, однак, його було покарано;

- перша в Україні теоретична праця з мінералогії належить науковцю кафедри мінералогії та геогнозії П.І. Грищинському;

- дипломна робота вихованця кафедри, майбутнього відомого вченого П.М. Чирвінського «Искусственное получение минералов в XIX столетии» (1906) стала підґрунтям розвитку експериментальної мінералогії в Росії (саме в цій роботі було запропоновано виражати кларки не лише у вагових, а й в атомних відсотках);

- професор В.Ю. Тарасенко, досліджуючи іризаційні властивості кристалів плагіоклазів Українського щита, певною мірою спростував гетеровалентну теорію ізоморфізму Г. Чермака і довів, що плагіоклази є скоріше не ізоморфними сумішами, а певним поєднанням альбітового та анортитового компонентів;

- перший в Україні університетський підручник з мінералогії «Общая ориктогнозия, или учение о признаках минералов» (1840) Е.К. Гофмана було видано в період його роботи на кафедрі;

- кафедра мінералогії та геогнозії стала базовою структурою для заснування і плідної роботи Київського товариства природознавців та першої в Україні Київської геологічної школи, яка на чолі з К.М. Феофілактовим відіграла помітну роль у розвитку мінералогії й геології в Україні;

- у 1918 р. на кафедрі читав лекції з геохімії професор В.І. Вернадський; саме тут він уперше виголосив доповідь з геохімії «живої речовини», що ознаменувало початок становлення біогеохімії і надало нового змісту науковому поняттю «біосфера».

Volodymyr I. Pavlyshyn

*M.P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy and Ore Formation
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3587-3738>

Dmytro A. Yaroshchuk

*M.P. Semenenko Institute of Geochemistry, Mineralogy and Ore Formation
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0190-8611>

THE FIRST DEPARTMENT OF MINERALOGY IN UKRAINE:
HISTORY OF CREATION AND INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT
OF MINERALOGICAL SCIENCE AND GEOLOGICAL PRACTICE

The article briefly describes the history and prerequisites for the establishment of the first Ukrainian Department of Mineralogy, which was founded in 1834 within the structure of St. Volodymyr's University. Its role in the formation and active development of mineralogical science in Ukraine is analyzed. It is shown that the Department of Mineralogy and Geognosy of Kyiv University was a leader in the study of the subsoil of Ukraine and the organizer of geological practice until the emergence of the Ukrainian Academy of Sciences and the Ukrainian Geological Committee.

Cite this article: Pavlyshyn V.I., Yaroshchuk D.A. The first Department of Mineralogy in Ukraine: history of creation and influence on the development of mineralogical science and geological practice. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (9): 80–86. <https://doi.org/10.15407/visn2024.09.080>